

Съдържание

Предисловие от авторката	5
Легендарната Кера Тамара	10
Войводкинята Румена	14
Светицата Злата Мъгленска	22
Хаджийката (невероятният живот на Неделя Балабанова).....	25
Венета Хр. Ботйова	31
Учителката	42
Родолюбивата Баба (Неделя Петкова) и гъщеря ù Станислава Балканска	42
„Европейската“ учителка и общественичка Анастасия Тошева (1837–1919)	48
Първите български писателки (Станка Николица Спасо-Еленина, Елена Мутева, Карамфила Стефанова, Рада Казалийска, сестри Ненови, Екатерина Василева, Ирина Бачокирова).....	49
Жените в Априлското въстание – от „амазонките“ до новомъчениците	59
Женските тайни „оръжия“ в националните борби (Казанлъшката „Горска русалка“, „Кокон таша“ от Сливен, Търновската „Гранда Мола“).....	82
Панагърската Княгиня	94
Фигурата на Лейди Емили Странгфорд в историята и литературата на България. Един неочакван паралел: Райна Княгиня – Лейди Странгфорд	107
Трагичните руски ангели на милосърдието Юлия Вревска и Олга Скобелева.....	120

Българската майка (баба Тонка, Гина Кунчева, Султана Делчева, Елена Ванцарова).....	126
Съба Вазова – стожерът на Вазовия рог (от „Прочитите“ на самоучката до „Агенция „Navas“).....	134
Екатерина Каравелова – строителка на съвременна България.....	148
Битката на „Равноправките“ (Ана Карима, Юлия Малинова, Димитрана Иванова, Жени Божилова-Патева).....	155
Българката от Македония (Мара Бунева, Менча Кърничева, Екатерина Симидчиева, Царевна Миладинова, Донка Ушлинова)	168
Мис Елен Стоун – похитената българолюбка.....	179
Първите светлописки на България (От магам Хабшиѝг в Русе до Бойка Хитрова в Сан Франциско).....	182
Първите пътешественички Анна Ламбрева и Люба Кутинчева	192
Д-р Тома Венкова: забравената първа българска лекарка	199
Щеграта генеалогия на жените от рода Станчови (Поликсени Стамболова, Елена Циганелска, Анна Дьо Грено, Надежда Станчова-Мюър, Марион Станчова, Надежда Станчова (Бамби).....	203
Царица Елеонора – „Коронованият ангел на България“	211
Мара Белчева – митът за Неразделната	219
Феноменът Елисавета Консулова-Вазова.....	226
Бистра Винарова – премълчаната „апостолка“ на българския авангард	238
София Юрукова и нейната „Мозайка от знаменити съвременни романи“	245
Дарителката: Мария Влайкова.....	251

„Нямаше добродетел, която тя да не притежаваше“ (Мис Елисавета Кларк)	255
Небесната самарянка Райна Касабова.....	260
Многоцветната Роза (Попова)	264
Двете бележити Карамихайлови.....	270
Художничката Елена Карамихайлова (1885 – 1961)	270
Атомната физичка Елисавета Карамихайлова (пътят <i>per aspera ad astra</i>)	271
Д-р Елиза Пастернак: „Майката на братя Владигерови“	276
Дора като Добруджа	283
Дора Габе в моя живот.....	283
Многоликата Дора Габе (верската, етническа и национална идентичност на поетесата)	287
Дора Габе – българка („славянка“) или еврейка?.....	288
Еврейството като поетически мотив.....	290
Християнка или езичница е Дора Габе?	294
Елисавета Багряна – културни роли, национални позиции, граждански рефлекс	299
Светослава Славейкова – пазителката на роговата памет, музеостроителката.....	317
Анна Каменова или духът на салона.....	325
Недялка Симеонова: от гетето-чудо до цигулковия виртуоз.....	332
„Увенчаната“ Фани Попова-Мутафова	341
Наричат я „Първата дама на българската архитектура между двете световни войни“	361
Майка и дъщеря под прицел (Влада Карастоянова и Султана Рачо Петрова).....	368

Двоен дамски портрет: Христина Морфова – Людмила Проконова	375
Световната панагюрка Елена Николай.....	391
Васка Емануилова: скулптурни диалози с града	401
Мана	406
Яна Язова – жената рицар на словото.....	412
Проф. Жана Николова-Гълъбова – непримиримостта на интелектуалката	420
Леда Милева – културният диалог на българката със света....	430
Необикновеният път на кинорежисьорката Бинка Желязкова...	439
Боголюбимата Невена Коканова	443
Морският прилив Петя Дубарова.....	452

ФИГУРАТА

НА ЛЕЙДИ ЕМИЛИ СТРАНГФОРД В ИСТОРИЯТА И ЛИТЕРАТУРАТА НА БЪЛГАРИЯ. ЕДИН НЕОЧАКВАН ПАРАЛЕЛ: РАЙНА КНЯГИНЯ – ЛЕЙДИ СТРАНГФОРД

Коя е най-обичаната от българите англичанка? Лейди **Емили Ан Странгфорд (1826-1887)** е дъщеря на адмирал Френсис Бофорт (1774-1857) – създател на скалата за измерване силата на ветровете. Съпругът ѝ е виконт Пърси Странгфорд (1825-1869) – дипломат, филолог, полиглот, специалист по Източния въпрос, който пръв разкрива пред английската общественост националната идентичност и култура на българите. За жалост двамата живеят само 7 години брачен живот. Лорд Странгфорд умира 7 години преди Априлското въстание. Потресена от жестокото му потушаване, лейди Емили Странгфорд създава фондация „Bulgarian Peasant Relief Fund“ за събиране на средства в помощ на пострадалите, към които прибавя и почти всички семейни спестявания. Със сумата от около 30 000 британски лири купува храна, облекло, медикаменти, покъщнина. Пристига в България

през септември 1876 г. и тръгва по пълните с опасности, неудобства, болести и епидемии български маршрути на разгрома и човешкото унижение. Помага на 59 опожарени и опустошени селища. За кратко време изгражда и оборудва 6 болници – в Батак, Карлово, Панагюрище, Перуцица, Петрич и Радилово. По нейно настояване от Англия пристигат като доброволци 4 лекари и 8 медицински сестри. С помощта на местното население в Пазарджишко възстановява домовете на около 5 000 българи. Финансира изграждането на бичкиджийници за дървен материал за строеж на къщи. Раздава 110 розоварни казана, за да възроди поминъка в опустошените райони на Розовата долина. Дарява нарочно поръчаните за целта и ушити десетки хиляди сукмани, потури, ямурлуци, аби, завивки и много други неща от първа необходимост на нуждаещите се, създава обществени кухни за бездомните. Емили Странгфорд осиновява 6 български момичета, които издържа, докато завършат образованието си в Англия, за да станат учителки в родината си. Заръката ѝ е сградите на построените от нея болници да бъдат използвани за училища. В публикувания отчет за благотворителната ѝ дейност през 1876/77 г. тя неслучайно посочва „жаждата за образование“ като най-характерната черта на българите.¹

Мисията ѝ завършва след шестмесечен благодетелен труд през април 1877 г.

Лейди Странгфорд посещава България и след Освобождението по маршрута Цариград – Пловдив, през 1884 г. Според в. „Народний глас“ (редактиран от Ив. Вазов), тя остава доволна да види значителните успехи на българите, постигнати в годините на свободата.

Несъмнено е женското очарование, което е излъчвала лейди Странгфорд. Именно то ѝ е спечелило специално място в сърцата на „озлочестените българи“ (Вазов израз.) Единствено тя е възнята от Патриарха, при това в две негови творби, иначе стихове ѝ посвещават и други автори! А лейди Странгфорд съвсем не е единствената ни английска благодетелка... В малко известната си книга „Под Балкана“ Робърт Джаспар Мор нагледно изброява фондации, консули и частни лица, които оказват финансова помощ на пострадалите, като подчертава, че

¹ Viscontess Strangford Report of the Bulgarian Peasant Relief Fund: With a Statement of Distribution & Expenditure. By the Right Honorable. London, 1877, p. 25.

първи са им помогнали руските консули, „преди да имаше намек за филантропическо движение в Англия.“² Лейди Странсфорд е поставена и хронологически, и по значимост след Централния благотворителен комитет в Цариград и Консулският комитет, с уточнението, че тя е разполагала с най-крупна сума за мисията си. Интересно е да се знае, че на българите е помогнал и Лондонският кмет, под условие да не се смесва хуманитарната му подкрепа с религиозната пропаганда на други организации³...

Лейди Странсфорд пристига в Цариград на 5 октомври, а оттам заминава в Пловдив, където е на 16 октомври 1876 г. Ето какво свидетелства Мор за явяването ѝ у нас: „След няколко дни тя започна да посещава изгорените села. [...] Лейди Странсфорд показва голяма устойчивост при трудностите, характерни за посещение в страна, която дотогава не познаваше, както и голямо мъжество при издържане на физическа умора. Планът на баташката болница, построена от Централния благотворителен комитет, беше копиран от нея на пет други места. Сред тях беше болницата, започната от моята група в Отлукьой⁴, която, макар че не беше уредена в строго съзвучие с нейните възгледи, тя любезно се съгласи да приеме.“⁵ Именно завършването на болницата е повод лейди Странсфорд да пристигне за няколко дни в Панагюрище, придружена от две медицински сестри, г-р Стокър и журналиста Макгахан. Да, именно знаменитият публицист Дженюариас Макгахан, чието огнено слово преобръща мисленето на сънародниците му по отношение на българите, без да пренебрегваме приносите на Уилям Гладстон и брошурата му, „взривила“ съвестта на английското общество. Ето оценката на Мор: „Докладите на г-н Беринг и г-н Скайлър в допълнение на по-популярните, но не по-малко щателни и по мое мнение, общо взето, точни репортажи на г-н Макгахан в „Дейли нюз“ запознаха всички, които се интересуват от международна политика, с характерните подробности на турското отмищение. След като чух различни разкази на място от очевидци, които не са се свързали с някой от тези господа по време на неизбежно краткия им престой тук, мисля, че няма да бъде безинтересно да допълня техните повествования от независими източници.“

² Мор, Р. Дж. Под Балкана, С., 1992, с. 62.

³ Мор, Р. Дж. Под Балкана, С., 1992, с. 66-68.

⁴ Турското име на Панагюрище.

⁵ Мор, Р. Дж. Под Балкана, С., 1992, с. 63.

Интересен детайл у Мор, който никъде другаде не съм срещала, е театралното представление с танци и дори с любовна грама „специално в нейна чест“, което представят турските войници от временните казарми в селището... На фона на ужасите от преживяното от панагюрци, този спектакъл изглежда почти гротесков опит да бъде убедена благородната гама в романтичните наклонности на безчовечните джелати. От друга страна това „театро“ е ярко свидетелство за ориенталската карнавализация като начин на мислене и поведение, като пир по време на чума... Все пак тук виждаме инстинктивно налучкване на отвореността на англичанката към изкуствата, дължаща се на собствената ѝ артистична природа. Още повече днес именно тя е сред малкоизвестните черти на забележителната лейди. Малцина знаят, че тя е била пътешественичка, писателка и художничка. Това ѝ увлечение се вписва в английската женска традиция, в която по-известни от нашата българолюбка са аристократките-пътешественички **Мери Уорли Монтегю, Елизабет Крейвън, Франсис Егертън**, макар описанията на лейди Емили да имат ценността да са непосредствено преживени... Филантропичната ѝ дейност обяснимо е засенчила останалите ѝ занимания. В биографичните ѝ профили като лайтмотив се повтаря, че тя е отгадена на каузите на съпруга си, че е служила на неговото завещание след ранната му смърт. И сякаш се забравя на какво всъщност се крепи тази съдбовна връзка между двамата! Виконт Пърси Странгфорд е редактор на книгата ѝ *Eastern shores of Adriatic in 1863. With a visit to Montenegro*. За пръв път се среща с Емили Ан за обяснение след критични бележки за труда ѝ. Оказва се силно впечатлен от авторката и двамата се свързват в брак, уви, прекъснат от смъртта на лорда само след няколко години. За мен е извън съмнение, че Емили Бофорт е била личност с изявени качества, не просто благородна гама, която свети с отразената светлина на съпруга си! Факт е, че след пътуването до Египет и Сирия заедно със сестра си, Емили Бофорт пише книгата си *Egyptian Sepulches and Syrian Shrines, including A visit to Palmira, 1874*. Ценността на пътеписа, заедно с рисунките на авторката към него, е още по-висока с днешна гама след разрушаването на древна Палмира от ислямистите...

Що се отнася до виконт Пърси Странгфорд, неговата личност и подчертано българофилство са по-добре проучени у нас. Още

съвременниците му Пандели Кисимов и Иван Евстратиев Гешов пишат за него. Първият посвещава ода за смъртта на лорда, вторият оставя спомен за него с красноречивото заглавие „Народний благодетел“⁶. Илия С. Бобчев го сравнява с Юри Венелин, възторжени редове му посвещаваат Жорж Нурижан, Лука Малеев и др.

Важни са посланията, които Симеон Радев разчита в биографичния сюжет Странгфорд в обстойния, неподражаем като стилистика, портрет „Лорд Странгфорд“... Първият дипломат в семейството е бащата, вторият е Пърси, наследил титлата виконт едва след смъртта на първородния си брат Джордж. С. Радев е постигнало автентично портретуване на родения полусяп, останал с крехко физическо здраве през целия си живот, но надарен с горд дух Пърси Странгфорд, лишен от аристократична титла и облагите, произтичащи от нея, самоизградил се като личност чрез борбата си за самостоятелна издръжка и най-високо образование (конкурс и стипендия в Оксфорд), забележителен познавач на Изтока, елитен дипломат и авторитетен защитник на българския етнос... Жалко е, че книгата на С. Радев бе публикувана едва през 2016 г., както и че в блестящото съчинение, уви, **няма и ред за лейди Емили Ан Странгфорд**. Това, разбира се, е обяснимо заради самата тема: „Дипломатическа история на Освобождението на България“.⁷ От друга страна, филантропическата дейност на лейди Странгфорд може да бъде тълкувана и като достойно продължение и на дипломатическите усилия на отишлия си от света лорд Пърси...

Българите имаме съзнание за високата ѝ мисия. И все пак неизвестно остава и до днес първото от двете стихотворения, които ѝ е посветил Партуарха. То носи датата *2 dek. 1875 г.*, макар да е публикувано в началото на следващата година в „Напредък“, бр. 78 от 24.01.1976, под заглавие „Приветствие на леди Странгфорд“. То свидетелства за идването на английската благодетелка в Цариград (и косвено – за срещата ѝ с екзарх Антим I, на която е обявила посвещението си на българолюбивите завети на покойния си съпруг) още преди въстанието. Отново в „Напредък“ се появява и второто стихотворение „На леди Странгфорд“⁸, датирано *19.09.1876, Драгиево*. Публикувано е във

⁶ Сп. Читалище, г. III, 1872, кн. 1 и 2.

⁷ Предговор, съставителство и редакция Ива Бурилкова и Цочо Билярски. С., Sky print, с. 282-322.

⁸ В. „Напредък“, бр. 105 от 29 октомври 1876.

втората стихосбирка на Ив. Вазов „Тъгите на България“, 1876, а след това е включвано във всичките му Събрани съчинения.

Малкоизвестна за българската общественост е срещата на лейди Странгфорд с **женското гружество** в Сопот, председателка на което е Вазовата майка. За разлика от свидетелствата за дейността на **Мария Герова**, която подпомага лейди Странгфорд при раздаване помощи в Пловдивско. М. Герова е първата председателка на женското благотворително гружество „Майчина грижа“ в града на тепетата.⁹ Коментирано е и словото, произнесено в Карлово на 24.02.1877 г. от **сестра Евгения (Ана Ив. Бояджиева, сподвижница на Левски)**, озаглавено: „Да живеј лейди Странгфорд!“¹⁰ Според вазоведа Величко Вълчев, в Сопот лейди Странгфорд е била приветствана на отличен френски език от учителката **Мария Българова**, гогеницата на Тодор Каблешков¹¹...

Най-неизвестен обаче оставаше знаменателният факт, че английската благодетелка в знак на благодарност подарява на 26-годишния поет сребърния медальон със своето и на съпруга си портретчета. Повече от 100 г. се мълчеше за това, че класикът го е преподарил през 1910 г. на своята муза и ученичка в литературата – Евгения Марс. За този жест споменава в спомените си за Вазов единствено Никола Г. Данчов, комуто Е. Марс е показала сакралната вещ през 1937 г.¹²

„Най-скъпото“ за английската аристократка, свалено от гърдите ѝ и щедро дарено на поета, е ревниво пазено един век в семейството – първо от сина на писателката, оперния певец Павел Елмазов, а до 8 май 2021 г. – от съпругата му Лиляна и гъщеря му Мария Елмазови. Двете дами решиха навръх 145-та годишнина от Априлското въстание и мисията на лейди Странгфорд в България, да го дарят на с. Петрич, община Златица. Това е едно

Медальон на Лейди Странгфорд, подарен на Иван Вазов

⁹ ДАА-Пловдив, ф. 1070, оп. 1, а.е. 16, л. 1.

¹⁰ ДАА-Пловдив, ф. 56, оп. 1, а.е. 40.

¹¹ Вълчев, В. Иван Вазов. Жизнен и творчески път. С., 1968, с. 332.

¹² В сб. Иван Вазов в спомените на съвременниците си. С., 1966, с. 300-301.

от местата, където английската аристократка е изградила болница след съсипеването на селото, поглото изколване на част от мъжете му и изнасилването на жените и момичетата в църквата, с основна цел да се заграбят апетитните им имоти от съседните турски села и сганта башибозуци. Този ужас продължава цели 30 страшни дни, в които те се настаняват в селото. Мор е единствен от всички западноевропейци, стигнал с групата си до това „изолирано градче“ и записал историите на петричани. Посветил е на темата цялата 16 глава: „Петрич – Състояние на селото – Рушид бей и хаджи Разван – Жертви и следващи мерки на правителството.“ Откриваме потресаващи, незаслужено забравени страници, но ще цитирам само краткия извод за обезценяването на човешкия живот в страшното време: *„Туриците в района на Петрич оценяват живота на гяура или християнина за 10 пари (половин пенс) или колкото струва един куршум, т.е. един християнин струва половин куче, което се продава за 20 пари.“* Уви, днес в Петрич името на Робърт Джаспар Мор и заглавието на неговата прекрасна книга не говори почти нищо, затова пък паметта за лейди Странгфорд е на особена почит и аз, макар пристрастна като панагюрка, в крайна сметка разбирам избора на майка и гъщеря Елмазови да предоставят за вечни времена на читалище „Лейди Странгфорд“ грагоценната реликва!

ДВЕ ВЪПЛЪЩЕНИЯ НА ЖЕНСКОТО МИЛОСЪРДИЕ: ЛЕЙДИ СТРАНГФОРД И РАЙНА КНЯГИНЯ

Деятелността на лейди Странгфорд в България е описана нагледно в книгата на Румен Генов.¹³ Все пак, специално в частта за Панагюрище, е пропуснато името на Филип Щърбанов¹⁴, пряк

¹³ Генов, Р. Източният въпрос, Априлското въстание и английската филантропия. Семейството Странгфорд и българите. С., 2007.

¹⁴ Това, което можем да допълним, е относно ангажиментите на Филип Щърбанов, свързани с нейната благотворителна мисия. Братът на Петър Щърбанов, загинал в същата Дудекова къща, приема да обхожда изгорелите села и да раздава на обраните им жители „жито, грехи, завивки и др. подаръци“. И преди всичко да повдига покрусените им от преживяното духове! Деятелността му продължава до началото на 1877, когато със започването на руско-турската война турските власти предприемат арести на участниците във въстанието. Ф. Щърбанов заминава за Сърбия, където престоява до февруари 1878.

участник в мисията на лейди Емили в разрушения с артилерията на Хафъз паша център на IV революционен окръг и околните села.

В Дудековата къща, където е била болницата и сиропиталището, днес част от историческия музей, стои следният надпис: *„Най-добрата къща, която е останала, е на два етажа с маза отдолу, като включва четири дневни стаи, освен гостната на долния етаж и баня. Къщата е на 20 години, построена в обикновения български стил и се твърди, че струва около 800 английски лири“*. Цитатът е отново от Мор, който остава по-дълго от другите разследващи „несполучливото въстание“, ангажиран с мисията на лейди Странгфорд. Става ясно, че в Панагюрище не е осъществен нов строеж на сграда, а е приспособена една от запазените богатски къщи, ползвана и от Хафъз паша, и от руския ген. Дангевил по време на Освободителната война...

Няколко панагюрци в спомените си говорят за мисията Странгфорд: *„Септември (1876)... Почнаха да дохождат пратеници на чуждестранни благотворителни дружества – главно английски“* (Георги Алойдгов) или: *„Сега новината е, че е дошла една госпожа англичанка на име леди Странгфорд и нейните двама човеци идат тука постоянно и са фанале Дудековата къща с кирия та са направиле болница и сиропиталище, намират се до 150 души, които се хранят тамо“* (свещеник

Лейди Странгфорд в Карлово

Лейди Странгфорд

Манчо Н. Джуджев в писмо до Райна Княгиня в Москва, от 26.11.1876, подписано „Ваш духовен отец“¹⁵).

За съжаление, изследователите не познават, не са разчели и не са разтълкували едно много важно свидетелство

¹⁵ НБКМ – БИА, ф. Райна Георгиева Футекова, 2, В 874.

телство. А то е доказателство за прекия интерес на лейди Странгфорд към Райна Княгиня. Откриваме го в писмо до нея в Москва от по-малкия ѝ брат Анастас (Тасо). Странно е, че то не е включено в най-представителното академично издание „Райна Княгиня (Райна Понгеоргиева Футекова). Автобиография, документи и материали.“ С., 1976. Писмото от 25.XI.1876 е цитирано в книгата на Христо Дипчев, който като че ли единствен е иззел целия масив с кореспонденция до Княгинята в БИА-НБКМ. Ето знаменателния текст:

„Како, дохожда у нас една англичанка, на пита за тебе. Разговаряхме се твърде добре. И харица на мама една лира. И тука, в село, са дошли консуле двамина и един терджуманин. И додоха три жени да седят на село и са зели Дудековата къща с кирия, та дават таин (дажба) на неволните сиромаси.“¹⁶

Христо Дипчев, правнук на Княгинята, допуска кои са мъжете консули (Скайлър, Макзахан, Церетелев), както и терджуманинът, сиреч преводачът – Петър Димитров¹⁷, но „англичанката“ остава и у Анастас Футеков, и у Хр. Дипчев, 120 години по-късно неназована, а медицинските ѝ сестри – просто „жени.“¹⁸ И тук ще направя една феминистка асоциация. Това неведение в някакъв смисъл напомня свидетелството на небезизвестния панагюрец Петър Каранетров-Черновежж, в което той изразява негативното отношение на панагюрските ръководители на въстанието към идеята младата учителка да понесе знамето, което е извезала: „... Бобеков и членовете на Съвета говориха на Бенковски, че никак не е на място да се намесват жени във военни работи и че в дадения случай трябва да се мисли за много по-важни работи, обаче той, Бенковски, не щеше никого да слуша. На всекиго от дейците беха вече дотегнале произволите на Бенковски, та сега никой от членовете на Военния съвет не пожела да участва в смешното тържество, в което поп Груйо, облечен в черковни одежди, държеше кръст с едната ръка и юздата на коня си, а с другата въртеше

¹⁶ Дипчев, Хр. Райна Княгиня. С., 1996.

¹⁷ Лейди Странгфорд има свой отделен преводач – Вълко Шопов (1856-1918). Благодарение на лейди Емили той завършва естествени науки в Лондонския университет и става учител в Пловдив, както и търговец, председател на Пловдивската търговска камара. Като кмет на Пловдив инициира кръщаване на улица на името на своята благодетелка.

¹⁸ Анастас Футеков умира от туберкулоза едва 34-годишен, като учител в Пиргон. Съпругата му Дела, също панагюрка, доживява до 104 г.

гол ятаган и псуваше „Проклети неверни агаряни“. (...) Това излишно и безцелно шествие, Райкя възседнала кон да носи знамето, по настоящелното искане на Бенковски, по-късно стана много скъпо и за поп Груйо, и за самата Райкя, без да е тя виновна за това...¹⁹ По-напредничав във възгледите си спрямо жените, затова и видимо самокритичен, е секретарят на Бенковски Тома Георгиев, осъден след Освобождението на смърт от княз Фердинанд по обвинение за замисляно покушение срещу него: „В лицето на мнозина от юнаците се забелязваше голямо негодувание, а това беше вследствие на предразсъдъците, че при подобни предприятия знамето би трябвало да се повери за пръв път в ръцете на някой забележителен юнак, а не на една слаба девойка.“²⁰ От тези две описания е явно, че Павел Бобеков и Привременното правителство на Панагюрище на практика са „бойкотирали“ шествието със знамената (защото все пак и Крайчо Самоходов е носел второто знаме, с което пренеска из Средногорието Хвърковатата чета). Простият народ обаче се е радвал и е благославял новоогласените Княз и Княгиня. След разгрома на бунта обаче възторгът се преобръща в гневно заклеймяване и знаменоската трябва да мине през самия ад! Муслена е и от своите панагюрци като една от виновниците за страданията им. И се превръща във великомъченица, доказва, че е велик дух – в месеците на изтезания, физически гаври с младостта ѝ, по време на разпитите, в дните и нощите в турския затвор „Имам евине“, с непосилните болки на тежкото си заболяване, когато е на ръба на живота и смъртта...

И тук стигам до прекия паралел между лейди Странгфорд и Райна Княгиня, който е убедителен и пътен в живота на Княгинята след спасяването ѝ от турските зандани и заминването ѝ в Русия.

Още като съпоставим рождените дати на двете жени, ще забележим, че те са родени с разлика от 30 години – английската благородничка през 1826 г., Райна Футекова – през 1856 г. Така още от рождението си имат паралелни годишнини!

И двете свързват съдбите си с Априлското въстание, 1876 г. Това обаче, което ги превръща в истински сестри по дух, е, посвещението им на ЖЕНСКОТО МИЛОСЪРДИЕ.

¹⁹ Черновежд, П. Кратко описание на Панагюрското въстание. С., 2016, с. 43-44.

²⁰ Георгиев, Т. Бележки за Средногорското въстание в 1876. В: Райна Княгиня... С., 1976, с. 144.

Райна още като ученичка става председателка на девическото дружество „Китка“ в Панагюрище. След възстановяването му членките му просто я обожават. Факт е, че поставят изпратения от нея портрет в „златно кръжило“ на стената на помещението, където се събират, сякаш е икона! Наричат я „съставителка“ на дружеството, макар че тя се включва през втората година от създаването му, през 1874 – 1875г., обръщат се към нея с „драга учителко“ и ѝ благодарят „за назидателните наставления в майчинското Ви писмо.“²¹

След заминаването си за лечение и учение в Москва, Княгинята разменя интересни писма с **Мария (Мариола) Доспевска**, дейна членка на женското дружество в Пазарджик, която не само узнася образователни сказки, но и практически се грижи за настаняването на осиротели след въстанието деца, преди всичко момичета. Уви, Мария така и не успява да замине за Москва с група от 80 деца поради ареста и смъртта на съпруга си в Цариград, големия възрожденски художник и поборник Станислав Доспевски.

Затова пък Райна Княгиня завинаги ще остане в благодарната памет на съотечествениците си (така панагюрци наричат съгражданите си) с успешно проведената от нея мисия да настани в Москва 32 деца – сирачета и несирачета. Голяма част от благодарствените писма до нея след въстанието са дело на близките им хора.

Райна откликва и на жалбите на панагюрските свещеници, които ѝ описват бедността на храмовете си. Затова тя, настанена в Страстния манастир, под грижите на **игуменката („матушка“) Евгения**, се постарава да бъдат изпратени църковна утвар и други дарове, които стигат и за родното ѝ място, и за църквите в съседни села...

И не на последно място, известно е, че Райна Княгиня след Освобождението осиновява сирачето **Гина Щъркова**, което е на възрастта на втория ѝ син.

За женския култ, който е формирала със стоическото си държане пред турските съдилища, с благотворителната си дейност, както и с високата си образование на първа българска дипломирана акушерка в Имперския медицински университет на Русия, доказателство е фактът, че когато е учителка

²¹ Райна Княгиня. С., 1976, с. 181.

в Търново, много девици се записали да учат при нея! (По това време в България има само две девически гимназии – в София и в старопрестолния град.) Защото скромната млада жена, станала знаменоска против постулатите на времето си, по достойнство е почитана от момичетата на нова България!

Като хронистка на Вазовия род и изследователка на Иван Вазовото дело, съм се питала, защо Патриарха не ѝ е посветил дори стихотворение, както е направил двукратно за лейди Странгфорд, без да броим десетките исторически личности, удостоени с възхищенията му?...

Затова пък народният гений ни е оставил няколко несравними, обичани и днес песни за Райна Княгиня. На свой ред словенският класик Антон Ашкерц не е пропуснал да възпее българската Княгиня в „Панагюрски празник“, при това в талантливи стихове:

*Ти си хубава, Райно, с име
и чест,
но по-строга от ангел
небесен си днес!
И възседнала на коня, Юначна
левица,
в твоя образ аз виждам
народна царица!*

Лично аз съм убедена, че съпоставителният анализ на двете велики жени, останали в пантеона на Априлското въстание – българската княгиня по дух и народно признание и английската аристократка по кръв и по благотворително дело, е навременен. Типологична е връзката между двете с оглед на женските им фигури – панагюрската учителка, една от най-образованите жени в своето време, безпрецедентна знаменоска в мъжкото въстание, една от първите акушерки в новоосвободената столица и лейди Странгфорд, която трябва да мислим не само и толкова като продължителка делото на покойния си съпруг, но и като част от женската филантропия във Великобритания! Проф. Румен Генов подчертава и благотворителната дейност на **Катерин Гладстон** с нейния Шилингов фонд за България, като прави следното обобщение: „Изобщо жените имат важно място в хуманитарната дейност във Великобритания по време на Източната криза. Във в. „Нова България“ през сеп-

тември 1876 г. е поместено съобщение за събрание на лондонските жени в защита на пострадалите българи [...]. В писмо на българските делегати Драган Цанков и Марко Балабанов от Лондон, до Тодор Бурмов в Цариград, пишат за обръщение до **кralица Виктория** в подкрепа на българите, подписано от 43 845 жени. **Жените в Единбург** събират и изпращат 150 фунта стерлинги до Централния помощен комитет в Цариград.²²

Мисля, че е свършено уместно биографиите на двете забележителни жени лейди Странгфорд и Райна Княгиня да бъдат прочетени и в контекста на женските движения за образователни права и национални свободи, на които се подчинява стоическата им човеколюбива дейност...

Красиво би било и почетното им съполагане върху Стената на славата в Панагюрище! Защото на финала на тази малка успоредна животопис у мен закономерно се оформи идеята за предложение към общинското ръководство в града да бъде създаден образцов знак на Паметта за лейди Странгфорд. Подобно на монумента ѝ в гр. Батак; музейните сбирки в Рагулово и Петрич; барелефа ѝ в гр. Хисаря и паметната плоча във Веригово (някога с. Синджирлий); десетките улици, носещи славното ѝ име из пределите на България!

Ще завърша своя паралел с Вазовата апология от по-известното второ стихотворение, посветено на лейди Странгфорд, която с пълно основание може да отнесем и към закрилницата на сираците и обичлива акушерка на децата на свободна България – Райна Княгиня:

*... Ти доказа на светът,
че във тоя век ужасни,
век на подлост, злоба, срам,
чувства светли и прекрасни
греят йоще сам и там;
че ак някой съзи рони,
има кой да ги суши,
че ак има зли демони,
бдят и ангелски души.*

²² Генов, Р. Източният въпрос, Априлското въстание и английската филантропия. С., 2014.

ЩЕДРАТА ГЕНЕАЛОГИЯ НА ЖЕНИТЕ ОТ РОДА СТАНЧОВИ

Ако за рода Вазови казваме, че е дал най-много велики мъже на България, то за рода Станчови можем да твърдим, че е дал поне три поколения видни жени...

Една от тях е **Поликсени (Поликсена Станчова (1868 – 1947))**, съпругата на Стефан Стамболов. Интелигентната красавица, 16 години по-млада от мъжа си, става не само негова спътница, но и доверена поддръжница, лична секретарка и преводачка. „Умната и характерна жена“ по думите на Султана Рачо Петрова, е завършила пансиона за благородни девици в Дрезден, където

то овладява немски, френски и английски език. Била е председателка на Софийското музикално дружество и на женското благотворително дружество „Майка“, което издържа стопанското училище „Мария Луиза“. Силата на характера ѝ се проявява, когато с достойнство и стоицизъм преживява зверската гибел на съпруга си, съсечен в центъра на София от политическите си противници. Поликсени отказва да приеме съболезнователната телеграма и разкошния венец, изпратени от цар Фердинанд и княгиня Клементина и в остатък от живота си подчертано страни от Двореца. Болезнен акт на съпротива срещу варварските „разплати“ в държавата ни е стъкленицата

Поликсени Станчова-Стамболова във Варна, НЛМ

с отсечените ръце на Стефан Стамболов, изложена на прозореца на дома им откъм оживената ул. „Г. С. Раковски“ ... Останала съвсем млада вдовица, тя не се омъжва втори път. Отглежда четирите си деца, но не дочаква да се радват на благополучие... Никое от тях не оставя потомство. Властта и богатствата на бащата не им носят щастие, а гибелта му оставя незаличими психически травми в техния житейски път... До края на живота си Поликсени Стамболова работи за каузата на БЧК, през 1915 г. прави крупно парично дарение за пострадалите от войната, финансира издаването на Стамболовия вестник „Свобода“. Образована, горда, състрадателна българка!

Елена Циганелска, председателката на първото женско сдружение „Добродетел“ в България, основано през 1857 г., също е от рода на свищовците Станчови. Омъжва се за Ценко Тодоров Циганелски и заживява в Лом. Техен син е Тодор Боров, баща на световноизвестния учен Цветан Тодоров. Г-жа Циганелска е видна читалищна деятелка, организаторка на театралните представления в дунавския град, в които жените не играят

лично (заради предразсъдъците на времето си). Когато обаче инициаторът на театралните и читалищни прояви Кръстьо Пишурка е арестуван след първото представление, жените в Лом го защитават с протестна нота към турските власти! Прави чест на членките на женското им сдружение, основано 10 г. преди всички други в България, че са извънредно активни и в просветната си дейност: подбор на учителки, осигуряване на образование на гарови момичета в Габровската гимназия, сказки, вечеринки, театрални постановки... Вестник „Македония“ заслужено определя всичко това като „красно дело“.

Елена Циганелска, BASA-Montana-1157-2-37-1

Надежда Станчова Мюър (1894 – 1957) е следващата видна представителка на рода. Нейният път е по-успешен, макар и да лъкатуши из превратностите на историята. Надежда е дъщеря на френската благородница Анна дьо Грено и Димитър Станчов. Надежда Станчова е първата жена дипломат в България и на Балканите, както и въобще една от първите в Европа... Тя е и първата жена посланик в САЩ. Едва 30 години по-късно се явява жена на този пост. Случайно ли е това?

Надежда Станчова Мюър

Разбира се, че не! Надежда е средоточие на два щедри „гена“, съчетание на френски аристократизъм с древна българска сила. Бащиният род произхожда от гр. Берат, Албания. Димитър Станчов е роден в Свищов. Баща му е Яни Станчов, а майка му – **Ефросина Паница**. Яни Станчов е един от най-богатите търговци в града, говори пет езика, работи в Дунавската параходна компания

и е австрийски поданик. Бил е обществена фигура, щедър дарител, с приноси за първото българско читалище в Свищов, основано през 1856 г. Майката също е от богатия род на виенските банкери и търговци Паница. Д. Станчов се явява братовчед на Поликсени Стамболова, което не е без значение за бъдещото му кариерно развитие.

Разбира се, решаваща роля в това отношение изиграва бракът му с Анна дьо Грено, придворна дама на княгиня Клементина, дъщеря на последния френски крал Луи Филип. **Анна Александрова дьо Сен Кристоф, графиня дьо Грено (1861 – 1955)** е наследствена благородница. Майка ѝ произхожда от рода на кралското семейство Делла Кieza ди Чинцано, властващо в Савоя и Италия. Можем да гагаем как ѝ се е видяла все още ориенталски кална София при първата среща с нея, но ѝ прави чест, че в дневника си е „адвокат“ на младата столица, като отрича, че България е „полуварварска страна“... Този рефлекс на защита, на грижа и обич към втората ѝ родина са нейната най-характерна черта. Тя се държи като истинска благородница, надмозваща битовите и временни обстоятелства, изпълнена е с позитивизъм и европейска изисканост – на фона на дворцовата суета, политическите козни и „дамски“ клоки, което владеят т. нар. „висше общество“ у нас. Тя е еталон за нравствена извисеност! За всичко преживяно в България ни е оставила книгата си „Дворцови и дипломатически спомени 1887 – 1915“.

Анна дьо Грено

Красива сага е бракът на Анна и Димитър. След като княз Фердинанд го обявява официално, младоженците правят две сватбени церемонии, тъй като са от различни религиозни деноминации – православна и католическа. В Савойския замък на дьо Грено е извършена католическата сватба, а в българската легация във Виена – православната. След сватбеното пътешествие

вие из Европа, Станчови се завръщат в София и продължават работата си за нова България. Димитър Станчов е секретар на политическата канцелария на княз Фердинанд, Анна отново е незаменимата придворна дама.

Първото им дете Александър се ражда през 1890 г., но умира едва 11-месечно. В семейния живот на Анна следват изпитание след изпитание, които тя обобщава с мъдра тъга: *„Аз живеех в атмосфера на скръб през всичките години на моята младост; винаги в траур за някаква голяма скръб...“*

Все пак четири години след смъртта на първородната им рождба родителите дочакват раждането на дъщеричка, която кръщават **Нагежда**. Година по-късно на бял свят се появява и второ момиче, наречено **Феодора**. Семейството има още две деца – син Иван, роден в Петербург през 1897 г. и трета дъщеря на име **Елена**.

Дипломатическата кариера на Димитър Станчов е изключително успешна и продължава цели 30 години в броеница от европейски столици – Букурещ, Виена, Петербург, Лондон, Париж, Хага, Брюксел. Навсякъде като „втори член“, но всъщност съвсем пълно и равностойно, го следва съпругата му Анна гръо Грено-Станчова. Двамата са ярък дипломатически и светски тандем.

През 1906 г. Д. Станчов е вече министър на външните работи в правителството на Димитър Петков. Само след няколко месеца Д. Петков е застрелян на улицата и тогава Д. Станчов е назначен за министър-председател на България. Кратко е на този висок пост, едва от 27 февруари до 3 март, защото княз Фердинанд предпочита да постави на мястото му Петър Гудев. Видният дипломат е изпратен в Париж, където остава 8 години. През 1915 г. е в Рим. Тъй като Д. Станчов изразява негативна собствена позиция по отношение ориентацията на България към Централните сили, в крайна сметка, независимо от дипломатическите си качества и заслуги, той безцеремонно е отзован от цар Фердинанд в България и дори е поставен под наблюдение във варненската си къща... Царски угодници от града пращат нота до Особата, че Д. Станчов е проруски агент и така блестящият дипломат се озовава в ... лагер в гр. Пловдив, където са затворени френски и английски военнопленници!

След като цар Фердинанд напуска България, на Димитър Станчов е съдено да преживее един от най-тягостните моменти в живота си. Това е подписването на злокобния Ньойски диктат, на което присъства заедно с 24-годишната си дъщеря Надежда в ролята ѝ на секретарка на българската делегация и лична преводачка на министър-председателя Александър Стамболийски. Земеделският лидер го възстановява на дипломатическото поприще през 1920 г. като пълномощен министър във Великобритания. Ново кърваво политическо убийство поражда мисията на дипломатите Станчови. На 9 юни е извършен преврат, Ал. Стамболийски е убит и настъпва режимът на Александър Цанков. Видната българо-френска фамилия този път напуска България. Преди това и Димитър Станчов, и Надежда Станчова подават оставките си – в знак на протест срещу свирепите порядки в страната, които решават противоречията с убийства. Не желаят да служат на новия режим. А Надежда Станчова е била назначена на безпрецедентно високия в българската дипломатическа история на женското лидерство, пост – първи секретар на легацията ни във Вашингтон и за кратко дори за посланик в САЩ. С достойнството на жените Станчови предпочита да остане вярна на своя министър – председател, земеделския вожд Стамболийски... Неслучайно той с безпогрешните си сетива на земен човек дълбоко я е ценял и я е водил със себе си по всички международни форуми. Обичал е да се шегува, че тя е човек, който може да пази тайни на осемте езика, които владее.

Година по-късно след трагичната 1923 г., следва щастливо събитие в личния живот на Надежда Станчова – бракът ѝ с шотландският лорд херцог Александър Мюър (1868 – 1954). И в Англия **лейди Надежда Мюър** продължава да работи за своята обична България. Като даровит дипломат тя се превръща във възможно най-добрият медиатор в междудържавните отношения на двете страни. Цар Борис Трети и царица Йоанна са техни приятели и им гостуват в кралското имение Балморал в Шотландия през 1938 г. Лейди Мюър е член и активна деятелка на „Балканския комитет“ към Форин Офис, с влиятелна експертиза в организацията. Обладаваща много таланти, тя става и журналист във ВВС, работи и пише по темата за България и Балканите. Създава паметни текстове за Британското Кралско Географско списание като „Поглед към България“, пише биогра-

фичната си книга „Димитър Станчов. Патриот и Космополит (1864 – 1940)“, публикувана година след смъртта ѝ през 1958 г.

Марион Митчел Станчов (1903 – 1996) е съпруга на дипломата второ поколение Иван Д. Станчов (1897 – 1972). Техни деца са **Надежда Ив. Станчова (Бамби)**, р. 1934 г. и Иван Ив. Станчов (1929 –). Марион е американка от шотландски произход, родена в Сау Пауло, Бразилия. Баща ѝ е виден индустриалец, пионер на САЩ в прокарването на жп линии, в изграждането на водноелектрически централи и гр.

В България Марион и Иван Станчови са в най-тесния приятелски кръг на цар Борис III и царица Йоанна. Те са близки приятели и на епископ Анджело Ронкали, на когото гостуват нееднократно във Ватикана, когато той става папа Йоан XXIII.

Приносно в историята на България е участието им в спасяването на българските евреи и на около 50 000 таврийски българи! В качеството си на генерален консул в Румъния, Иван Станчов, със съдействието на Марион, урежда издаването на спасителни пасавани за преминаване през нацистка Европа и на български евреи, и на българи от Таврия. Това трябва да се знае и помни! Самото семейство Станчови обаче се чувства застрашено и от нацисткия, а по-късно и от комунистическия режим в България и на свой ред трябва да се спаси с бягство в родовото имение в гр. Урбана, САЩ. Градът е недалече от столицата Вашингтон. В годините на изгнание домът на Станчови се превръща в средище на българската емиграция. Вярваща християнка, ревностна католичка, приятелка на папа Йоан XIII до самата му смърт, Марион умее да се раздава и да благотворително за България и българските емигранти, оказали се в беда в „обетованата земя“ Америка. Съдбата ѝ се отблагодарява, защото Марион Станчова успява да доживее демократичните промени в България и да види сина си Иван Станчов на постове посланик на Р България в Лондон и министър на външните работи.

Добре е да се знае, че тази боголюбива жена е била и запалена колекционерка на антична керамика и сама се е занимавала с

Марион Станчов

дърворезба и гравюра. Днес произведенията на изкуствата, създадени или събрани от нея, са музейно притежание на института Уорбърг в Лондон.

Дъщеря ѝ **Надежда (Надя) Станчова (Бамби)**, наследява артистичния ѝ ген. Родена е в Рим, но живее и учи в България, семейната обич към която носи цял живот. Завършва изкуствознание в Италия и театрална академия в САЩ. За кратко е актриса в Ню Йорк, но се установява в Италия, където работи като пиар в областта на културата. В „златните години“ на фестивала „Сполето“ се сближава с кинорежисьорите Федерико Фелини и Пиер Паоло Пазолини, композитора Джан Карло Меноти, скулптора Хенри Мур. Очарованието и професионализмът ѝ се проявяват и в общуването с оперната дива **Мария Калас**, когото прерастват в сърдечно приятелство. Това става по време на снимките за филма „Медея“ в Турция. Самата Мария Калас избира Бамби Станчов за свой биограф. Така се ражда книгата „Спомени за Мария Калас“, издадена и у нас през 2003 г.

Надежда и Иван Станчов – син притежават една от най-ценните добродетели на своя род – благотворителността! Те предоставят семейния си дом в Морската градина във Варна на създадената от тях **Фондация „Карин дом“**, признат за един от най-успешните социални проекти на Балканите и в Европа! Благодарение на него са излекувани над 7000 деца с двигателни увреждания и са обучени още толкова специалисти, които да обгрижват децата със специални потребности. Какъв красив и човечен почин!

Лого Станчови

Именно заради всичко това летописът на заслужилата фамилия Станчови и в частност на прекрасните дами от този род, трябва да бъде съхранена в книги, музеи и в благодарната памет на нацията!

Надежда Станчова (Бамби)